

Forradalmi helyzet alakult-e ki Magyarországon 1989-ben?

Magyarország stabilitása – NDK-szemmel

Az 1980-as évek második felére a keleti blokk országaiban jelentkező válságjelenségek a társadalmi-gazdasági modell sürgős reformjának szükségességét jelezték. A kelet-nyugati közeledést szorgalmazó szovjet politika a szövetségi rendszer más országaiban is kedvező feltételeket teremtett a reformtörekvésekhez. A tömb országai nemzeti sajátosságainak, fejlettségi szintjüknek, nem utolsósorban geopolitikai helyzetüknek és nemzeti érdekeiknek megfelelően reagáltak; ennek megfelelően a reformok szükségességéről vallott felfogások jelentős eltéréseket mutattak. A szocialista országok egymáshoz fűződő viszonyrendszerében központi helyet foglalt el a reformok megítélésének kérdése, amely a szövetségi kapcsolatrendszer gyökeres átalakulását hozta magával.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) harmadik utótalálkozójára 1986 novembere és 1989 januárja között Bécsben került sor. A kétpólusú világ felbomlásának jegyei ekkor már egyértelműen kirajzolódtak. Várkonyi Péter külügyminiszter ezzel kapcsolatban a következő észrevételeket tette: *„A bécsi találkozó nemzetközi környezetének dinamikus változásai felszínre hozták a mind a NATO-n, mind pedig a Varsói Szerződésen belüli érdek-megosztottságokat a szovjet reformok megítélését, illetve e reformok támogatásának mértékét illetően. Az eddig inkább blokkjellegű tárgyalásokhoz szokott EBEÉ-találkozókon újszerű volt a csoportokon belüli egységek megbomlása, ugyanakkor sokan üdvözölték ezt, mint a nagyhatalmak közötti külön-megegyezések időszakának végét. Egyúttal az is megállapítható, hogy a NATO/EGK országok a Varsói Szerződés tagállamaihoz képest hatékonyabban voltak képesek egységes álláspontot kialakítani mind gazdasági, mind emberi jogi – humanitárius kérdésekben. Egyedül a katonai vonatkozású témákban merültek fel nehézségek közöttük egy egységes platform kimunkálásában. A Varsói Szerződésen belüli véleménykülönbségek és lehetőségbeli eltérések erőteljesen nyilvánultak meg a gazdasági, s különösen az emberi jogi – humanitárius kérdések vitái során. Csupán katonai vonatkozásokban jelentkeztek ezek az eltérések visszafogottabb módon. Bár szovjet részről mindvégig fokozottan igyekeztek az ilyen jellegű problémákat áthidalni, igen érzékelhető volt a megegyezéseket elősegítő szovjet, lengyel és magyar, valamint a merevebb magatartást tanúsító NDK-s, bolgár és román állásfoglalások közötti különbség. A kettő között mozgott a csehszlovák álláspont.”¹*

A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezetése a szövetségi kötelek meglazulását a második német állam létét veszélyeztető fenyegetésként élte meg, ennek folytán gyanakvással és ellenérzéssel tekintettek a magyar reformtörekvésekre. Éles szemmel kémlelték a magyar belpolitikai életet, szoroson nyomon követve a marxi-lenini dogmáktól való elhajlás jeleit. Az Állambiztonsági Minisztérium, közkeletű nevén a Stasi hivatalos és nem hivatalos munkatársai feladatuk kapták, hogy magyarországi látogatásaik során kísérik figyelemmel az országban tapasztalható általános átalakulást, a politikai és gazdasági élet, valamint a közhangulat változásait. 1986 szeptemberében például az egyik lipcsei felsőoktatási intézmény tanára az Ybl Miklós Műszaki Főiskola meghívására több magyar felsőoktatási intézmény, többek között a Kandó Kálmán Erőszakmentes Főiskola tudományos szocializmus tanszékére is ellátogatott. Az oktatókkal folytatott tapasztalatcsere nyomán a következőkről számolt be:

- a magyar munkásmozgalom 1918–1975 közötti történetének oktatását kivették a tananyagból,
- a marxizmus klasszikusai mellett mindkét tanszék oktatási programjában helyet kapott Lukács György életműve,
- a politikai gazdaságtan oktatásában a fejlett kapitalizmus teóriáira is kitérnek,
- ráadásul a tanszék dolgozói nyíltan kifejezésre juttatták: a marxizmus–leninizmus csupán ideológiai tantárgy, amely nem érdekli a diákokat.²

Az NDK-ban nem voltak markáns reform-személyiségek, hiányzott a reformpárti utódgeneráció. Az NSZEP vezetői arra hivatkoztak, hogy ők az NSZK tőzszomszédságában nem engedhetik meg a párt vezető szerepével kapcsolatos kísérletezést.³ Fennmaradásuk zálogát a hagyományos gazdasági–politikai modellben látták, az ortodox keletnémet pártvezetés ezért még a szovjet irányvonallal való szembefordulást is vállalta. Amikor a SZKP Központi Bizottsága Nemzetközi Osztályának vezető munkatársa, Anatolij Dobrinyin, a Szovjetunió korábbi amerikai nagykövete 1987. február 5-én Erich Honecker német pártvezetővel a peresztrojka kérdéséről tárgyalt, Honecker egyértelművé tette számára, hogy sok vonatkozásban nem tud egyetérteni a szovjet politikával. A hirtelen demokratizálási kampány, a sajtó döntőbíró szerepének biztosítása és a múlt kritikus kezelése aggodalmat keltett benne. Leszögezte, hogy a szocializmus három alappillérehez feltétlenül ragaszkodni kell, melyek a következők: a párt vezető szerepének fenntartása, a szilárd államhatalom biztosítása és a termelőeszközök társadalmi tulajdonban tartása.⁴ A történetek nyilvánvalóvá tették, hogy az NSZEP vezetői a hatalommegosztás minden formája előtt mereven elzárkóztak. Erich Mielke hadseregtábornok, az NDK állambiztonsági minisztere az NSZEP Központi Bizottságának 1989. február 7-én tartott ülésén mondott beszédében a megújulás, a peresztrojka és a glasznoszty fogalmát a szocializmus sírásóinak tekintette.⁵

A Magyarország destabilizációjától való félelem a szomszédos Ausztria oldaláról is megjelent. Az 1989. február 13-án tartott kormányfői találkozón Vranitzky osztrák kancellár ugyan arról biztosította Németh Miklós miniszterelnököt, hogy szimpátiával tekintenek a magyar reformfolyamat elé, egyúttal azonban a túl gyors előrehaladás, a „reform-eufória” veszélyeire hívta fel a figyelmet: *„Megjegyezte: a reform ütemének meghatározása természetesen a magyar vezetés dolga, de óhatatlanul felvetődik a kérdés, nem haladunk-e túl gyorsan előre. A »reform-eufória« veszélyes lehet, számolni kell a társadalmi feszültségekkel és a változtatások idő-szükségletével, az előrehaladás optimális mértékét kell megtalálni.”*⁶

A magyar változásokra adott keletnémet reakciót az NDK speciális helyzete határozta meg. Ami a magyar útkeresés külpolitikai hatását illeti, a keletnémet vezetés kétségkívül jól mérte fel annak veszélyeit az NDK-ra nézve, hiszen – amint a rendszerváltó év második felének eseményei utóbb bebizonyították – Magyarország geopolitikai helyzete folytán kulcsfontosságú szerepet játszott a keletnémet kivándorlók visszatartásában. Noha 1988-ban az elavult határzár lebontására benyújtott javaslat még az illetékesek jóváhagyására várt,⁷ és a Genfi Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozás is az előkészítés fázisában volt,⁸ ám a helsinki folyamat harmadik kosarában foglalt ajánlások nyomán bevezetett világútlevél már előre vetítette az elkövetkező hónapok történéseit.⁹ Az intézkedés ugyanis a két német állam és a Berlin keleti és nyugati fele közötti átjárás kérdését is felvetette.¹⁰ Az NDK-nagykövetség érdeklődésére 1988. január 12-én adott előzetes szóbeli tájékoztató a magyar illetékesek egyértelműen leszögezték: az 1969-ben megkötött, vízummentes utazásról szóló megállapodás titkos záradékában foglaltak érvényüket veszítik,¹¹ vagyis a magyar állampolgárok az NDK-ból minden korlátozás nélkül nyugati országokba utazhatnak.¹² Az NDK-konzulátus számára azonban problémát jelentett, hogy az új útlevéltörvény miként érinti a Magyarországon élő 5665 keletnémet állampolgárt, a vegyes házasságokban például nem fog-e feszültséget kelteni a magyar fél korlátlan utazási lehetősége.¹³ Az 1988. évi konzuli munkáról készült beszámoló szerint az aggodalom megalapozottnak bizonyult, a szabadságjogok eltérő mértéke több vegyes házasságban feszültséget gerjesztett, állítólag még válásra is sor

került miatta. A hazánkban élő keletnémet polgárok körében ugyanakkor megnőtt mindazok száma, akik a velük szemben fennálló utazási korlátozások folytán úgy döntöttek, hogy megválnak NDK-állampolgárságuktól. 1988-ban összesen 124 személy nyújtotta be az erre vonatkozó kérelmet.¹⁴

A keletnémet média megrostálta a magyarországi eseményekről szóló híradásokat, a Magyarországról német nyelven tudósító *Budapester Rundschau* terjesztését betiltották az NDK-ban.¹⁵ A kelet-berlini vezetést elsősorban a pártállami rendszer hatalmi struktúrájának lebontása és az MSZMP jövőbeli vezető szerepének megőrzése foglalkoztatta. Nyomon követték és dokumentálták a magyar pártvezetés monolit egységének felbomlását és az ellenzék képviselőinek a hatalomba való integrálását illető elképzeléseket.¹⁶ Az NDK Állambiztonsági Minisztériuma *A szocializmusellenes erők tevékenysége Magyarországon* címmel nyitott aktát a magyarországi átalakulásnak. Lefordították az MSZMP KB Kádár Jánost lemondásra felszólító levelét, beszámoltak az MSZMP pártkongresszusainak és tanácskozásainak eredményéről, és a párt vezető testületeiben végrehajtott személycserékről, valamint a pártvezetés megosztottságáról is pontos információkkal rendelkeztek. Jól látható izgalommal tudósítottak a Nagy Imre és mártírtársai rehabilitálásáról.¹⁷

Az Alternatív politikai erők és csoportosulások Magyarországon című dossziében gyűjtötték a húsz legfontosabb politikai szervezet jellegére és erőviszonyaira vonatkozó információkat. Az 1988. március 30-án megalakult Fidesz esetében a párt megalakítására és a csatlakozásra felszólító nyilatkozatot is csatolták. Figyelmük kiterjedt a vezetők személyére, a tagság létszámára és összetételére. A Magyar Demokrata Fórum 1988. november 19-én, a MOM Kultúrházban 780 résztvevővel megtartott ülését megfigyelő ügynök szintén részletes beszámolót adott. Hasonlóképpen részletes beszámolót olvashatunk az MDF 1989. március 11–12-én, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott országos konferenciájáról.¹⁸

A magyar politikai élet átalakulásáról szerzett információkat az NDK magyarországi nagykövetségének 2. Politikai Osztálya összegezte, majd az NDK Külügyminisztériumának továbbította. A jelentések kiértékelését az NSZEP Központi Bizottságának alárendelt babelsbergi politikakutató intézet szocialista országokkal foglalkozó osztálya végezte.¹⁹ A magyar rendszerváltoztatásról írott első, kisebb tanulmánynak is beillő jelentés 1988. augusztus 15-én keletkezett, melynek apropóját az MSZMP új főtitkárának, Grósz Károlynak 1988. szeptember 8–9-én esedékes berlini látogatása adta. Az elkövetkező hónapok sűrű eseményei folytán havi-kéthavi rendszerességgel állították össze a helyzetértékelő jelentéseket.²⁰ A *Gondolatok a Magyar Népköztársaság politikai stabilitásáról az 1988/89-es évfordulón* című jelentés különlegességét az adja, hogy az 1988 végére kialakult viszonyokat az 1956-os forradalmat megelőző helyzettel vetette össze. Az MSZMP KB 1989. február 10–11-i ülésének kiindulópontját szintén az a gondolat képezte, hogy 1956-ban a vezetés megújulásra való képtelensége vezetett a politikai robbanáshoz. A két időszakban lezajló politikai folyamatok szisztematikus összehasonlítása nyomán a tanulmány szerzője ugyan arra a következtetésre jutott, hogy az 1956-os és az 1989-es helyzet számos tényező tekintetében mégis különbözött egymástól, vagyis a szocializmussal szembe forduló ellenforradalom veszélyétől feltehetően nem kell tartani, hosszabb távon mégsem zárta ki az ország destabilizálódásának veszélyét. Az NDK állambiztonsági szerv vezetői ezt a konklúziót osztották meg 1989. áprilisában a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Állambiztonsági Bizottság elnökhelyettesével, egyben a külföldi hírszerzés vezetőjével. Nyomatékosan felhívták Leonid Vlagyimirovics Sebarsin vezérőrnagy figyelmét, hogy az ellenzék tevékenységének legalizálása úgy Magyarországon, mind pedig Lengyelországban aláássa a fennálló hatalmi struktúrát, és mélyen megrendíti a szocialista tábor egységét.²¹

A közreadott iratot Lakatos Ernő berlini magyar nagykövet 1989. február 15-én terjesztette fel a magyar Külügyminisztérium részére, majd a jelentést Várkonyi Péter

külgügyminiszter még ugyanezen a napon tájékoztatás céljából felterjesztette Grósz Károlynak, az MSZMP főtitkárának. A mellékelt elosztó szerint az iratot ezenkívül Németh Miklós, az MSZMP PB tagja, egyben a Minisztertanács elnöke, Lukács János, az MSZMP KB titkára és Szűrös Máttyás, az MSZMP KB titkára kapta meg.

Dokumentum

1. Keletnémet tanulmány a magyarországi politikai viszonyokról, 1989 (d. n.)

Gondolatok a Magyar Népköztársaság politikai stabilitásáról az 1988/89-es évfordulón
(rövid tanulmány)

Bevezetőül a tanulmány megállapítja, hogy Magyarországon a belpolitikai folyamatok az utóbbi hónapokban felgyorsulnak. A pártvezetés és a párt(tagság), illetve a párt és a lakosság között 1988 tavaszán nyilvánvalóvá vált bizalmi válság a májusi országos pártértekezlet körüli lecsillapodás után éleződik és egy politikai, illetve ösztársadalmi válság felé hajlik (tendál).²² Ez mindenekelőtt a következőkben mutatkozik meg:

- a pártvezetésnek még mindig nem sikerül az ösztársadalmi folyamatok irányítása;
- gyarapodnak a jelek, hogy a politikai hatalmat (a párt) más társadalmi erőkkkel lesz kénytelen megosztani;²³
- a közép–bal erőkből álló társadalmi egyesületek, szervezetek pártjellege erősödik és egyre nagyobb befolyással vannak a politikai fejlődés irányára;
- tovább tart a párt belső megosztottsága, nő az ideológiai bizonytalanság és a (szélső)baloldali Münnich Ferenc Társaság megjelenésével a szervezeti szakadás első jelei is megmutatkoznak;²⁴
- az alternatív szakszervezetek megalakulása és a szakszervezetek leszakadásának folyamata folytatódik;
- tovább csökken a párt befolyása az ifjúságra;
- a politikai pluralizmus folyamatára egyre inkább a szociáldemokrata–baloldali liberalizmus körvonalai nyomják rá bélyegüket.

Mindezen politikai folyamatok végső soron a gazdaság sivár (dezolált) állapotára vezethetők vissza, s mivel itt nincs előremozdulás, a bizalmi válság objektív forrásai rendre visszaáramlanak a pártba, a pártvezetésbe és az egész szocialista társadalmi rendbe. A párt lehetőségei ezekkel szembeszállni korlátozottak. A 80-as évek elejéig a szocializmus építésében követett módszerek tagadása folytatódik, a bevezetett változások helyességével kapcsolatos bizonytalanság növekszik és a társadalom pluralizálódása a gazdaságban a „nem öszállami” tulajdonformák aktivizálódásával,²⁵ a politika területén a többpártrendszer és a parlamenti demokrácia irányába ható nyomással erősödik.

A vázolt helyzetre való tekintettel egyre inkább időszerűvé válik az MNK szocialista társadalmi rendje stabilitásának kérdése, a jelenlegi helyzetnek az 1956. őszivel történő összehasonlítása, amely természetesen nem adhat tökéletes választ.

A két időszak összehasonlítása – első pillantásra – közös, illetve hasonló vonások megfigyelésére ad lehetőséget. Ilyenek pl.:

- a gazdasági nehézségek, mindenekelőtt az életszínvonal csökkenése;²⁶
- a lakosság nagy része a párttal szemben elvesztette a bizalmát;
- a párt ideológiai összeforrottságának (egységének) hiánya és vezető szerepének nem kielégítő érvényesülése;

- élénk (heves) politikai aktivitás, amely növekvő mértékben jobb felé tendál, és messzemenően kivonja magát a párt ellenőrzése alól,
- ez a politikai aktivitás – a vidék viszonylagos nyugalma mellett – elsősorban a városokban koncentrálódik.

A mai és az 1956-os politikai folyamatok és erők összehasonlításából (a tanulmány szerint) azonban eltérő és érdekes kép adódik:

*A gazdasági nehézségeket*²⁷ összehasonlítva megállapítható, hogy az életszínvonal csökkenése 1956-ban egy lényegesen alacsonyabb szintről történt. Ez akkor egyes városi rétegeknél éhezést jelentett, és ezek a rétegek „semmit sem veszíthettek”, ma az éhség, a hiány és a nyomor távol van, a lakosság túlnyomó többségének sok a vesztenivalója, ezért csekély a radikalizálódási készsége. Következésképpen a politikai mozgások hatóereje és lendülete ma lényegesen kisebb, mint 1956-ban volt.

A politikai ellenzék 1956-ban többségében olyan vezetők, illetve erők befolyása alatt állt, akik (amelyek) nem szocialista társadalmat akartak. A mai politikai ellenzék – többségében – egy másfajta szocialista társadalmi rendre törekszik, tehát a politikai mozgás 1956-ban a fennálló szocialista rendszer ellen irányult, ma a rendszeren belül akar változást. Az alig nyolc évvel korábban megdőntött kizsákmányoló osztályok 1956-ban még szinte érintetlen politikai szervezetekkel és ellenforradalmi emigrációval rendelkeztek. Ma a régi kizsákmányoló osztályok maradványa az országon belül politikailag jelentéktelen, elaggott személyekből áll és az egykori szocialistaellenes emigrációs szervezeteknek (ha még vannak ilyenek) szinte semmilyen bázisuk vagy hatásuk nincs az alternatív csoportokban, illetve azok programjára.

A munkásosztály (különösen a nagyüzemi) 1956-ban a lakosság legaktívabb politikai részéhez tartozott, és az ellenség hatására, valamint a rossz helyzet miatt a párt ellen lépett fel. Ma részben a másod- és harmadik állások miatt passzív. A csökkenő életszínvonal miatt az új szakszervezetek, illetve sztrájkok útján a nagyüzemi munkásság is kimutatja ugyan elégedetlenségét, de jelenleg kevés hajlandóságot mutat a többnyire az értelmiségiek által kezdeményezett pluralizmushoz való csatlakozásra, még kevésbé a szocializmusellenes utcai tüntetésekre, és ezáltal az egész helyzetre stabilizáló hatással van.

A párt és a tömegek közötti bizalmi válságról a tanulmány megállapítja, hogy a Rákosi–Gerő-klikk 1956-ig bűnöket, Kádár alatt a pártvezetés hibákat követett el és a kettő közötti lényeges különbséget maguk a jobboldali erők sem tagadják.²⁸ Ez azt is jelenti, hogy az MSZMP erkölcsi pozíciója a nép körében összehasonlíthatatlanul jobb, mint az MDP-é volt. A bizalom visszanyerésére is jobbak a kilátásai, bár a bizalomvesztés ismétlődése ellenhatást is kifejt.

A biztonsági erők és a hadsereg akkori és mai helyzetének összehasonlítása kapcsán a tanulmány megállapítja, amíg a biztonsági szerv (ÁVH) a párthoz való állítólagos hűség talaján állt, gyakorlatilag a Rákosi–Gerő-klikket védte és támogatta (és ezért az ellenforradalom napjaiban nagy véráldozattal kellett fizetnie), addig a hadsereg nagyobbik része az események sodrába kerülve politikailag különböző szerepet töltött be. Ezzel szemben ma a biztonsági szervek (más szerepben és módszerekkel dolgozva, az ÁVH-tól alapvetően különböző tekintéllyel rendelkezve) támogatják az új pártvezetés reformpolitikáját. A megváltozott összhelyzetre való tekintettel a hadseregről is feltehető, hogy az esetleg szocializmusellenes akciók ellen határozottan fellépne. Ehhez jön még, hogy ellentétben 1956-tal egy belpolitikai konfliktus esetére a párt egy fontos, megbízható biztonsági tényezővel, a munkásőrséggel is rendelkezik. Következésképpen a rendelkezésre álló biztonsági erőket tekintve az MSZMP pozíciója kedvezőbb, mint az MDP-é volt 1956-ban.

A külső tényezők között az imperialista államok akkori és mostani szerepéről a tanulmány megállapítja, hogy 1956-ban reális lehetőséget láttak egy szocialista állam katonai és ellenforradalmi erővel történő (láncreakciót is kiváltható) kiszakítására, mára azonban megtanulták, hogy ez nem lehetséges.

A szocialista országok, különösen az SZKP pártvezetése, 1956-ban elutasító vagy elhatároló magatartást tanúsított a Rákosi–Gerő-klikk ellen fellépő magyar kommunistákkal szemben. Ma a gazdaság, a politikai intézményrendszer – beleértve a párt – a szocialista megújítására irányuló intézkedések az SZKP teljes egyetértésével történnek. Következésképpen amíg az 1956-os ellenforradalom kitörése előtt a szocializmus megújítására törekvő erők az MNK-ban messzemenően magukra maradtak, addig ma támaszkodhatnak a többi szocialista ország, mindenekelőtt a Szovjetunió széles körű egyetértésére és támogatására.²⁹

Összefoglalóul a tanulmány megállapítja, hogy az 1956-os és az 1989 eleji magyarországi helyzetben a számos egybeesés és hasonlóság ellenére az eltérő tényezők vannak túlnyomó többségben, ezért (ez utóbbi tényezők nem tökéletes ismerete mellett) azt lehet mondani: ma és a közeljövőben nem áll fenn annak a veszélye, hogy az MNK egy szocializmusellenes, ellenforradalmi veszélybe sodródna. Hosszabb távon azonban, ha a jelenleg ható tendenciák továbbra is az eddigi irányba fejlődnek, alig zárható ki a destabilizáció veszélye. A kiutat elsősorban a gazdasági problémák megoldásában látja a tanulmány, megállapítva azonban azt is, hogy ez a kiút jelenleg és az elkövetkezendő években egy nagyon keskeny ösvényen vezet. Befejezésül – Grósz Károly elvtársnak a budapesti pártaktíván elmondott beszédére is utalva – megállapítja: a párt vezetése felismerte, hogy igazi osztályharcról van szó, amelyben fennáll az elbukás veszélye is, ezért minden erőt mozgósítani kell a folyamatok helyes irányba történő befolyásolása érdekében.³⁰

[MNL OL XIX-J-I-k 2552/89. 82. d. Géppel írt tisztázat.]

¹ MNL OL XIX-J-I-r 93. d. Várkonyi Péter külügyminiszter tájékoztatója az MSZMP Politikai Bizottságának az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet bécsi utótalálkozójáról. Budapest, 1989. január 27.

² BStU MfS Abt. X. 9.

³ Karner–Kramer, 2014: 211.

⁴ ÁBTL 1.11.4. T-IX/1987. 67/9-4601/1987. BM III/I-6. Osztály. Feljegyzés.

⁵ Süß, 1999: 178.

⁶ MNL OL XIX-J-I-r 93. d. Beszámoló a Politikai Bizottság 1989. február 7-i ülésén.

⁷ Az ország nyugati határára telepített elektromos jelzőrendszer rossz állapotáról és a felújítás beláthatatlan költségeiről Székely János vezérőrnagy, a magyar határőrség főparancsnoka 1987. október 5-én terjesztette elő a jelentést. MNL OL XIX-B-10. 0022/43/1987.

⁸ A magyar csatlakozásról szóló okiratot hazánk New York-i ENSZ-képviselője 1989. március 14-én helyezte letétbe. A csatlakozás elvileg a letétbe helyezéstől számított 90. napon, 1989. június 12-én lépett életbe.

⁹ 1987. évi 25. tvr. a külföldre utazásról és az útlevélről. A világútlevél tényleges bevezetésére 1988 januárjában került sor.

¹⁰ Sztankovics Imre, a Külügyminisztérium Konzuli Főosztályának vezetője, 1988. január 13-án hivatalos tájékoztatót tartott a szocialista nagykövetségek budapesti konzulátusai számára, amelyen a BM Útlevelel Osztály és a Külföldiek Ellenőrző Osztály helyettes vezetői is részt vettek.

¹¹ A két ország az „utazással kapcsolatos visszaélések” megelőzése céljából 1969. június 20-án újította meg a vízummentes utazásról kötött megállapodást. Az új egyezmény leglényegesebb elemét a megállapodás titkos záradékába foglalták, melyben kölcsönösen vállalták, hogy megfelelő úti okmányok és engedélyek híján nem engedik egymás állampolgárait harmadik országba továbbutazni, és az ilyen jellegű kísérletekről egymást kölcsönösen tájékoztatják. BStU MfS ZAIG 13067. Protokoll zum Abkommen zwischen der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik und der Regierung der Ungarischen Volksrepublik über den visafreien grenzüberschreitenden Verkehr. Berlin, 1969. június 20.

¹² BStU MfS Abt. X. 9.

¹³ Az 1989. március 30-i adatok szerint 5665 keletnémet állampolgár, 3555 nő, 697 férfi és 1372 gyermek élt Magyarországon. BStU MfS HA IX. 8740. Statistische Angaben.

¹⁴ BStU MfS HA IX. 8740 Probleme der Konsulararbeit im Jahre 1988. Budapest, 1989. január 23. A probléma rendezésére bő egy évet kellett várni. Az NDK budapesti nagykövetsége 1989 márciusában tájékoztatta a Külföldiek Ellenőrző Osztály vezetőjét, hogy a Magyar Népköztársaság területén élő NDK-állampolgárok útlevelét 1989. március 6-ától a világ valamennyi államára és Nyugat-Berlinre is érvényes megjegyzéssel látták el, így a kiutazáshoz nekik már nem kell külön engedélyt kérniük. MNL OL XIX-B-10. BM ORFK III-2. Osztály 77-4-23/1989. Feljegyzés. Budapest, 1989. március 16.

¹⁵ 1988-ban a magyar kiadású *Budapester Rundschau* mellett a szovjet *Szputnyik* és a *Neue Zeit* című kiadványokat, valamint a csehszlovák *Prager Volkszeitungot* tiltották be az NDK-ban. Lásd Das Sputnik-Verbot, http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/Vorabend-der-Revolution/1988_Sputnik-Verbot/_node.html (utolsó letöltés: 2015. március 3.).

¹⁶ Az MSZMP Központi Bizottsága az 1989. február 10–11-i ülésén fogadta el a többpártrendszer.

¹⁷ Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. november 29-i ülésén határoztak.

¹⁸ BStU MfS Abt. X. 9.; uo. MfS HA II. 38877. Information über die Landeskonferenz des Ungarischen Demokratischen Forums.

¹⁹ Institut für Internationale Politik Berlin–Babelsberg. Abteilung Sozialistische Länder.

²⁰ BStU MfS HA II. 38877. Betrachtungen zu einigen aktuellen Entwicklungen in der UVR Anfang 1989; Information zur Einschätzung in der Ungarischen Volksrepublik aus dem Monat März 1989.; Aktivitäten alternativer politischer Kräfte und Gruppierungen in Ungarn. Budapest, 7. 4. 1989.

²¹ BStU MfS Sekr. Mittag 85. Hinweis. 1989. április 7.

²² Az MSZMP-ből 1988. április 8-án zárták ki Bihari Mihályt, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tanárát, Bíró Zoltánt, az Országos Széchényi Könyvtár főmunkatársát, Király Zoltánt, a Magyar Televízió szegedi körzeti stúdiójának szerkesztő-riporterét és Lengyel Lászlót, a Pénzügykutató Rt. tudományos főmunkatársát. 1988. május 20–22-ére rendkívüli pártértekezletet hívtak össze, amelyen Kádár Jánost leváltották, és az újonnan létrehozott, tényleges politikai hatalmat nem jelentő pártelnöki tisztségbe helyezték. Utódja a főtitkári székben Grósz Károly lett. Az MSZMP Központi Bizottságát és Politikai Bizottságát megújították, ami számos további személyi változást hozott magával.

²³ A Magyar Demokrata Fórum 1987. szeptember 27-én, a Fidesz 1988. március 30-án, a Szabad Kezdeményezések Hálózata 1988. május 1-jén alakult meg.

²⁴ Az 1988. november 11-én megalakult Münnich Ferenc Társaság a kibontakozó pluralizmus visszafordítását, a párt központi irányító szerepének helyreállítását, az erős, központosított hatalom visszaállítását szorgalmazta.

²⁵ Németh Miklós KB-titkár 1988. szeptember 12-én kijelentette: a magyar gazdasági program sarkalatos pontja a tulajdonviszonyok átalakítása. Ennek lényege a társadalmi tulajdon működőképes formáinak kifejlesztése, illetve a magán- és az egyéni tulajdon egyenjogúságának megteremtése. 1988. október 5-én az Országgyűlés elfogadta a társasági törvényt (1988:VI.), amely lehetővé tette, hogy magánszemélyek is – legfeljebb 500 alkalmazottal – részvénytársaságot vagy korlátolt felelősségű társaságot, azaz kft.-t alapíthassanak.

²⁶ 1988. április 1-jén feloldották az áremelések bejelentésének kötelezettségét. A szakszervezetek sérelmezték, hogy a széles tömegeket érintő ár- és kamatemelések előtt nem kérték ki a véleményüket. 1988. július 26-án a SZOT elnöksége a Minisztertanácshoz intézett levelében kifogásolta, hogy a kormány a költségvetési hiány mérséklése érdekében újabb, a lakosságot érintő megszorításokat helyezett kilátásba. 1988. szeptember 21-én, a kormány és a szakszervezetek vezetőinek egyeztető találkozásán a szakszervezetek elfogadhatatlannak ítélték az 1989-es népgazdasági tervet. 1988. szeptember 22-én a kormány Országos Érdekegyeztető Tanácsot állított fel. Az Árhivatal elnökének 1988. december 11-i közlése szerint 1988-ban 16 százalékkal emelkedett a fogyasztói árszínvonal.

²⁷ Itt és a továbbiakban kiemelés az eredeti szövegben.

²⁸ Az eredeti német szöveg a Rákosi–Gerő-klikk kapcsán a magyar vezető hármas harmadik tagjáról, Farkas Mihály honvédelmi miniszterről is rendre említést tesz.

²⁹ Németh Miklós miniszterelnök 1989. március 2–3-i, moszkvai tárgyalásának eredménye alátámasztja ezt a megállapítást, Gorbacsov szovjet pártvezető ugyanis zöld utat adott a magyar reformelképzeléseknek. MNL OL XIX-J-1-r 93. d.

³⁰ Grósz Károly, az MSZMP új főtitkára a Budapest Sportcsarnokban 1988. november 29-én rendezett pártaktíván kijelentette, hogy Magyarországon fenn kell tartani az egypártrendszer. Ha nem tudnak „*az ellenséges, ellenforradalmi erőkkel*” szemben fellépni, akkor anarchia, káosz és fehérterror uralkodik el az országban. Kronológia, 1999. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/09/09krono.htm> (utolsó letöltés: 2015. május 5.)

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-I-k Külügyminisztériumi iratok

XIX-J-I-r Külügyi Titkárság iratai

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.4. BM III/I. Csoportfőnökség iratai

Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatsicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Berlin (BStU)

MfS Abt. X. Internationale Verbindungen (ÁBM Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya)

MfS HA II. Spionageabwehr (ÁBM II. Főoszt. Kémelhárítás)

MfS HA IX. MfS HA IX. Untersuchungsorgan (ÁBM IX. Főosztály Vizsgálati szerv)

MfS Sekretariat Mittag (ÁBM Mittag miniszterhelyettes titkársága)

MfS AIM (ÁBM Nem hivatalos munkatársak archivált személyi anyagai)

Nyomtatásban megjelent források

Karner–Kramer, 2014

Karner, Stefan – Kramer, Martin et al. (Hrsg.): *Der Kreml und die „Wende“ 1989. Interne Analysen der sowjetischen Führung zum Fall der kommunistischen Regime. Dokumente.* Innsbruck, Studien Verlag.

Süß, 1999

Süß, Walter: *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution verhindern.* Berlin, Ch. Links Verlag.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

Das Sputnik-Verbot

Am Vorabend der Revolution: Das Sputnik-Verbot vom 18. November 1988 und die Reaktionen von SED und MfS.
http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/DDRGeschichte/Vorabend-der-Revolution/1988_Sputnik-Verbot/_node.html

Kronológia, 1999

Kronológia. 1988. *Beszélő,* 9. sz.
<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/09/09krono.htm>